
ХОЗАРИ У КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ X ст.

В. В. Майко

У статті розглянуто нову для Південно-Східної Таврики матеріальну культуру, що виникла в середині X ст. після загибелі салтово-маяцької та існувала до початку XI ст. Ця миська культура вважається археологічним еквівалентом згаданій в писемних джерелах Кримської Хозарії другої половини X ст.

У різних писемних джерелах: єврейських, давньоруських, арабських, що датуються не раніше 60—80-х рр. X ст., згадується Хозарія. У деяких з них йдеться про існування хозарського царства в Криму в час прийняття Руссю християнства за Володимира. У «Повісті минулих літ» серед посольств, що прибули до руського князя у 986 р. і представляли державні релігії, згадуються «жидове козарьстии»¹. В одному з документів так званого Манджліського свитку говориться про існування хозарських іудейських громад Криму і хозарського царства у Південно-Східному Криму, до царя якого Давида у 986 р. прибули послы Володимира для ознайомлення з іудаїзмом². Крім того, в малознайомому творі арабського письменника другої половини XI ст. Аль-Марвазі, що базується на «Історії Хорезму» Аль-Біруні, розповідається про посольство Володимира до Хорезму для ознайомлення з мусульманством. Автор повідомляє, що у русів «...независимый царь и именуется их царь Владимир — подобно тому, как царь тюрков называется (В. М.) хахан...»³. Хозарія третьої чверті X ст. згадується і в іншому контексті. Давньоруський письменник другої половини XI ст. Іаков Мніх у творі «Пам'ять і похвала...», що базується на літописі, який відрізнявся за складом від первинної «Повісті минулих літ»⁴, згадує про похід Володимира на хозар у 80-х рр. X ст. «... на козары шедь, победы и дань на них положи...»⁵. Цей факт, як вказує М. Ю. Брайчевський⁶, спричинив появу концепції про те, що після походу Святослава, Хозарія поновила незалежність, але була остаточно розгромлена Володимиром⁷. У той же час, деякі так звані Приписки на полях Кримських Біблій, що датуються 60—70-ми рр. X ст. (Приписки 57 і 58), повідомляють про існування хозарських громад Таврики, що мають змогу брати під протегування іудеїв, які тікали до Криму⁸. Про підкорення саме хозарської Сугдеї печенігами у 977 р. йдеться у відомій Приписці 59⁹. Не можна не згадати і про ще два повідомлення «Повісті минулих літ» стосовно хозар. По-перше, останні згадуються в дружині Тмутараканського князя Мстислава під час походу проти Ярослава Мудрого у 1023 р., по-друге, хозари брали активну участь у міжусобній боротьбі руських князів у 1079 р. Зокрема, саме вони, згідно з повідомленнями, захопили Олега Тмутараканського і відправили його у Константинополь¹⁰.

Безумовно, перелічені джерела не рівнозначні. Про вірогідність деяких з них, особливо вже згаданих Приписок, до цього часу йде дискусія. Немає єдності у визнанні достовірності згадки хозарського посольства до Володимира «Повістю минулих літ», не кажучи вже про повідомлення Іакова Мніха¹¹. Проте не можна проголошувати фальсифікацією всю спадщину А. Фірковича, так само, як необережно вважати аутентичними абсолютно всі документи. Спеціальний аналіз, проведений В. В. Лебедєвим, довів спорідненість підробки дат у деяких документах, які не стосуються безпосередньо історії середньовічної Таврики¹². Цілком ймовірно і логічно, що, по-перше, вони можливо були куповані А. Фірковичем у власника, який підробив документ з корисних міркувань, по-друге, деякі дати виправлені переписувачами за сотні років до А. Фірковича¹³. Варто уваги, що з 15000 рукописів із двох колекцій, тільки кілька десятків виглядають підробленими¹⁴. Зазначене слушне і по відношенню до Манджліського

свитка, де сумніви викликає третій найбільш суперечливий документ (лист Ієгуди Коректора), який не має безпосереднього відношення до нашої теми. В останній час це джерело знову привертає увагу¹⁵ і ставлення до нього не таке скептичне, як раніше¹⁶. Згадаємо, що Додатки до Довгої редакції листа-відповіді царя Йосипа, які тривалий час вважалися фальшивкою, нині підтверджуються археологічними матеріалами. Напевно, за археологією останнє слово і в суперечці про аутентичність Приписок.

Археологічні реалії наступні. У середині X ст. у Південно-Східному Криму відбувається різка зміна матеріальної культури (найяскравіше процес фіксується за матеріалами Сугдеї). Саме в цей час більшість праболгарських поселень гине чи спустошується. У містах шари, що складаються з артефактів характерних для салтівської культури Криму, перекриваються горизонтами, що включають зовсім новий матеріал.

В останній час К. Цукерманом, а слідом за ним і А. І. Айбабіним висунуто припущення про вигнання угорцями з Південно-Східного Криму хозар у другій половині IX ст.¹⁷. Проте всі праболгарські комплекси цієї частини півострова існують без будь-яких змін упродовж другої половини IX — першої половини X ст. У стратиграфії заповнення об'єктів відсутні сліди будь-яких пожеж чи руйнувань, незмінними лишаються основні компоненти матеріальної культури, зокрема керамічного комплексу. Більше того, в шарі руйнування салтівських будівель у портової частині Сугдеї виявлено монети Костянтина VII і Романа II¹⁸. З іншого боку, по-перше, вельми проблематичне відокремлення археологічних матеріалів, що являють собою етнічний індикатор угорців як другої половини IX ст., так і усього періоду «завоювання батьківщини»¹⁹. По-друге, у Криму дійсно відокремлюється група поховань аналогічних мад'ярським похованням Приуралля, Прикам'я, Прикубань²⁰ з поховальним інвентарем, що включає торецьку так званого урало-сибірського кола²¹. Остання у цьому випадку набуває ролі етнічного показника. Однак, згадані поховання, включаючи і Тепсеньське поховання вершника 1929 р.²², унікальні для праболгарських (Тепсень, Судак-VI) і аланських (Скалістинський, Ескі-Керменський) могильників і датуються не пізніше середини VIII ст. Крім того, впускні кочівницькі поховання Причорномор'я і Карпатського регіону, пов'язані з угорцями, найяскравішими з яких до цього часу лишаються Крилоське, Манвелівське, Інгульське²³, датуються не раніше середини X ст. і поки що невідомі в Південно-Східному Криму. Таким чином, тезу про вигнання чи витіснення хозар (праболгар, носіїв салтівської культури Таврики) угорцями у другій половині IX ст. поки що неможливо довести, тому й передчасний висновок про перепідпорядкування Південно-Східного Криму з-під влади хозар під владу угорців. Ослаблення впливу каганату у зв'язку з християнізацією і візантинізацією кримських салтівців можливе, але повна ліквідація залежності від Хозарії маловірогідна.

Ще раз наголошу, що в середині X ст. в Південно-Східному Криму відбувається різка зміна матеріальної культури. У цей час праболгарські поселення півострова гинуть, а в містах салтівські шари перекриваються горизонтами, що включають зовсім новий для Таврики матеріал. У першу чергу це стосується кераміки, яка не має генетичної підоснови в попередніх старожитностях півострова²⁴. Крім того, окремі фрагменти аналогічного посуду виявлені на деяких пам'ятках Південно-Західного (Передове, Гончарне) і Південно-Східного Криму (Тепсень), а також у Херсонесі²⁵. Про час появи цих нових пам'яток можна судити, по-перше, на підставі знахідок у закритих комплексах Сугдеї і Партенії візантійських і херсон-візантійських монет середини X ст., часу самостійного правління Костянтина VII і періоду, коли співправителем імператора був його син Роман II. По-друге, стратиграфічно, горизонти, що включають салтівський матеріал, перекриваються шарами з новим матеріалом без стерильного прошарку. По-третє, у керамічних комплексах нових пам'яток відсутні амфори причорноморського типу, що виготовлялись у Криму і склали основну категорію амфорної тари праболгарських пам'яток півострова. Вони припиняють вироблятися у першій половині X ст. У цей же час, у керамічних комплексах праболгар Таврики, за винятком окремих фрагментів у найбільш пізніх об'єктах, відсутні імпортовані амфори константинопольського виробництва та з вінцями у вигляді «відкладного комірця». Останні, навпаки, є основним типом амфор для цих но-

вих пам'яток, що утворюють нову для Південно-Східної Таврики матеріальну культуру.

Базуючись на аналізі археологічного матеріалу, І. А. Баранов бачить витoki згаданої нової культури у тюркських старожитностях Північного Кавказу і Прикаспію²⁶. Але дослідник розглядає вказану культуру, як один з варіантів державної культури Хозарського каганату. Швидше за все, це зауваження вірне, якщо мова йде про дану культуру до переселення її носіїв на Кримський півострів.

На сьогоднішній день важко говорити про пряме переселення північно-кавказьких тюрк до Криму оскільки прямої генетичної підоснови пам'яток півострова, що розглядаються на території Кавказу поки невідомо. Проте у цій новій культурі Південно-Східної Таврики, що носить складний поліетнічний міський характер, присутні досить яскраві північно-кавказькі тюркські елементи. По-перше, це лискований столовий посуд, по-друге, іудейські елементи в тюркській культурі, які можуть бути етнічним індикатором так званих етнічних хозар.

Зараз у Криму досліджено близько десяти житлових об'єктів (Сугдея, Партеніти, Херсонес), що містять археологічний матеріал характерний для нової культури, що змінює на півострові салтівську. Всі вони являють собою звичайні для тюрк Таврики кам'яні будинки, складені так званою технікою кладки «в ялинку»²⁷. Остання, що походить від тюркських старожитностей Північного Кавказу, є відмінною особливістю тюркського будівництва у Південно-Східному Криму. Це один з аргументів на користь тюркського походження аналізованої культури. Відомі як випадки використання новим населенням залишених праболгарами будівель попереднього часу (одного чи двох приміщень)²⁸, так і випадки зведення нових, але аналогічних будинків.

Разом з появою у Тавриці згаданої міської культури, на півострові виникає новий тип культових споруд. Це земляні святилища-зольники, виявлені у Сугдеї і Алустоні²⁹. Зокрема зольник у Сугдеї являє собою пагорб з максимальною висотою 5,5 м, який півколом примикає до фортечного муру середини IX ст. Зафіксовані в стратиграфії пам'ятки горизонти, плавно сповзають по пагорбу, що відходить від фортечного муру. В них відмічені штучні горизонтальні майданчики 0,2—0,5 м заввишки і 0,5—1,0 м завдовжки, що використовувались, мабуть, для жертвоприношення. Це змушує припустити, що весь ритуальний пагорб був ними терасований по радіусу. Відсутність яких-небудь архітектурних споруд поряд із зольником свідчить, що, можливо, перед нами тюркське земляне святилище, пов'язане з культом вогню, яке має язичницькі, іудейські та зороастрійські риси. Типологічно близькі земляні споруди описані у книзі «Вихід Тори», а деякі елементи обряду — у книзі «Левіт»³⁰. Поховальні об'єкти, що хронологічно і територіально збігаються з пам'ятками нової для Південно-Східної Таврики культури, представлено, в основному, плитовими могилами, більша частина яких досліджена в Сугдеї. Кілька з них мають іудейські (семисвічник, напис на івриті) і язичницькі риси³¹. Таким чином, для реконструкції релігійних уявлень носіїв цієї складної в етнічному плані культури, треба враховувати: по-перше, потужний вплив іудаїзму, який особливо активно насаджувався у північно-кавказькому середовищі. У Криму цьому процесу сприяла і наявність численних єврейських громад. По-друге, на Північному Кавказі, особливо після повстання Бабєка, були міцні зороастрійські впливи. По-третє, треба враховувати традиційно міцний для півострова вплив християнства.

Найяскравішою рисою аналізованих пам'яток є керамічний комплекс. Амфорна тара подана посудинами трьох типів: з вінцями у вигляді «відкладного комірця» (три варіанти послідовно змінюючи один одного)³², ранніми константинопольськими з грушеподібним рифленим тулубом³³ і жовтоглиняними великими з грушеподібним рифленим тулубом та масивними сплюсненими ручками, що відходять від країв вінця, які мають паз для покришки³⁴. На амфорах усіх типів у досить великій кількості присутні графіто (слова, лігатури, окремі грецькі літери, зображення, християнська символіка).

До тарної кераміки належать і високогорлі глеки зі стрічковими ручками, які з'являються в Криму в середині IX ст. В об'єктах, що розглядаються, їх відсоткова кількість більша, ніж у попередній період.

Кухонний посуд не має генетичної підоснови в салтово-маяцькій кераміці, виготовлений на ножному гончарному крузі. Це тонкостінні посудини з яйцепо-

дібним чи кулеподібним тулубом, короткою шийкою, широким денцем, невеликими відігнутими вінцями і широкою плоскою ручкою, що відходить від краю вінця. Відмінною їх особливістю є, по-перше, лінзоподібне денце, часто-густо з лискованого смугою в придонній частині, по-друге, отвори у ручці чи горизонтальна ручка для підвішування в придонній частині. Ці риси вказують на зв'язок описаної кераміки з ксцівницькими традиціями. Разом з тим, нам невідомі прямі аналогії цьому кухонному посуду серед матеріалів чисто візантійських пам'яток того ж часу. Виділено три типи горщиків, 2 типи ойнахой, 3 типи глеків, кришки, миски і котли³⁵. Серед них кілька варіантів ойнахой і глеків мають хвильоподібний тулуб, що є кавказькою керамічною традицією і невідоме у Візантії³⁶. Столова кераміка репрезентована лискованими глеками, відмінною особливістю яких є орнамент у вигляді різноманітних сполук трикутників і ромбів з концентричними кільцями на кутах. Виділено 5 типів глеків і миски³⁷. До того ж і тут відмічені посудини, що мають отвори у ручках для підвішування. Прямі аналогії одному з типів глеків відомі в матеріалах адигського могильника X—XI ст. Абінський-4 на території Північного Кавказу, а типологічно близький посуд походить з матеріалів фортеці Годлик поблизу м. Сочі³⁸. Полив'яний посуд представлено окремими, в більшості дрібними, фрагментами курильниць, мисок, тарілок, поодинокими фрагментами розмальованої візантійської кераміки X—XI ст. Морфологічно уся вона ідентична кераміці середини IX — першої половини X ст. Зазначимо лише переважання глибоких конічних курильниць і присутність на більшості фрагментів прокресленого орнаменту у вигляді «сітки» або «ялинки»³⁹. Така мінімальна кількість візантійського імпорту — ще один з аргументів на користь тюркського характеру аналізованої культури. Нечисленні індивідуальні знахідки, особливо елементи кінського спорядження, виробу з кістки і глини більш характерні для середньовічних тюркських пам'яток Криму і Північного Кавказу. Відокремлюється група речей давньоруського походження (шиферні прясла, скляні браслети, яйця-писанки, графіто на глаголиці)⁴⁰. Їх відсоткова кількість дещо вища, ніж у подальший період. Таким чином, аналізована культура має ознаки, що зближують її з тюркськими культурами IX—X ст. Східної Європи. Якщо, слідом за деякими дослідниками, ігноруючи вищенаведені аргументи, вважати її візантійською, то окрім відсутності прямих аналогій на території Візантії, неможливо знайти в писемних джерелах пояснення факту масового заселення візантійцями Південно-Східного Криму в середині X ст. і загибелі, у зв'язку з цим, праболгарських пам'яток півострова. Тим більше, що сильно візантійзовані праболгари і так підтримували імперію, їх залежність від каганату була номінальною. Навіть, якщо вважати похід Романа I 932 р. до Таврики проти хозарських володінь реальністю⁴¹, то треба згадати, що він, згідно з повідомленнями Аль-Масуді виявився невдалим, війська зазнали поразки⁴². Разом з тим, згідно з листом хозарського царя Йосипа, в автентичності якого важко сумніватися, саме в середині X ст. практично вся Таврика, а тим більше південно-східна, контролюється каганатом.

Єдиним писемним джерелом, що дозволяє зрозуміти причини появи у Південно-Східному Криму в середині X ст. проаналізованої в загальних рисах культури, є так званий Кембриджський Анонім, опублікований вперше лише у 1912 р.⁴³ Першовідкривач документу вважав, що він є копією, списаною в XI чи на початку XII ст., з чим погоджувався і П. К. Коковцов⁴⁴. У наш час більшість дослідників з деякими застереженнями згодна з тим, що лист аноніма (сам оригінал) був написаний близько 950 р. хозарським євреем, що мешкав у Константинополі, і відправлений за тою ж адресою, що і листи Йосипа⁴⁵. Філологічне дослідження рукопису, здійснене Н. Голбом і К. Цукерманом, довело, що автор дійсно був сучасником подій, до того ж добре обізнаним⁴⁶.

Для нас важливий лише той уривок Аноніма, де йдеться про русько-хозаро-візантійські відносини в середині X ст. і про події, що трапилися в цей час на півострові: «...[Також і] во дні царя Йосипа, мого володаря, алани були⁴⁷ [йому підмогою], коли було гоніння (на іудеїв) во дні лиходія Романа. [І коли стала відома ця] справа моему володарю, він сокрушив (звергнув — П. К.) багатьох необріданих. А Роман [лиходій послав] також великі дари Х-л-гу⁴⁸ царю Русії, і підбив його на його (власну) біду. І пішов він вночі до міста С-м-к-раю⁴⁹ і узяв його злодійським засобом, тому що не було там керівника, раб-Хашмоная. І ста-

ло це відоме Бул-ш-ци⁵⁰, вельмишановному Песаху і пішов він у гніві на міста Романа⁵¹ і побив і чоловіків і жінок. І взяв він три міста⁵², не рахуючи великої кількості поселень⁵³. І звідти він пішов на (місто) Шуршун⁵⁴ ... і воював проти нього...»⁵⁵.

Таким чином, слідом за нашими попередниками, можна вважати доведеним, що описані в Анонімі події, історично вірно відповідають першому походу князя Ігора на Візантію 941 р. і набігу київської дружини під керівництвом Х-л-гу на хозарські володіння у Криму, що передував йому. Базуючись на цьому, немає підстав сумніватися стосовно походу хозаро-аланського війська Песаха до Таврики, який мав для півострова дуже серйозні наслідки⁵⁶. Не виключено, що війська Песаха рухались до Криму з територій Північного Кавказу. Використавши їх перемогу, в силу цілого ряду суб'єктивних і об'єктивних причин, і, перш за все, завдяки почастишавшим набігам печенігів, на півострів у середині X ст. переселяється частина північно-кавказького населення, що залишалось у Південно-Східній Тавриці всю другу половину цього століття.

Питання про пам'ятки, що являють собою підоснову нової для Криму культури, дуже складне. У наш час можна виокремити чогири етнокультурні спільності Північного Кавказу зі своєрідною матеріальною культурою. Це південно-захід Передкавказзя — населений етнічно несформованими адигськими племенами, центральна частина Північного Кавказу, пов'язана з аланським царством, Терсько-Сулакська низина, мешканці якої залишили культуру близьку до хозарської, і територія на північ від Кубані, де мешкали носії салтівської культури цієї території⁵⁷. З археологічними пам'ятками всіх цих регіонів аналізована культура має ті чи інші спільні риси. Найбільше їх з пам'ятками Південно-Західного Передкавказзя, які відрізняються багатоваріантністю культури і досить відчутним візантійським впливом⁵⁸. Водночас, пошук прямих аналогій серед матеріалів, що є в нашому розпорядженні, не дає позитивного результату. Це є наслідком того, що переселення на Кримський півострів тюрк, адигів, алан, не проходило з якогось конкретного регіону Північного Кавказу, було не одночасним процесом, а розтягувалось у часі. На території самої Таврики, пам'ятки етнічно неоднорідних північно-кавказьких переселенців, що змішалися ще більше в процесі переселення, мають ряд закономірних відмін. Вони пов'язані з новим етапом їх історичного розвитку в новому етнічному і культурному оточенні. Таким чином, аналізована культура є своєрідним симбіозом археологічних культур населення Північного Кавказу середини X ст. і візантійських центрів. Тим більше, що до середини X ст. на Північному Кавказі відбувався процес формування єдиної культури шляхом змішування тюркомовних кочівників (салтівська культура Північного Кавказу) і місцевого населення⁵⁹.

Після успішної військової кампанії, саме в середині X ст., територія Хозарського каганату досягає максимальних розмірів. Усе це робить вірною розповідь хозарського царя Йосипа про такі великі кордони своєї держави.

Виходячи з археологічної ситуації і повідомлень писемних джерел, подальшу долю населення, що залишило аналізовану культуру, у другій половині X — початку XI ст. можна уявити наступним чином. Після падіння Хозарського каганату, особливо після походу Святослава 965 р., який прискорив цю подію, територія Південно-Східної Таврики переходить під владу Візантії, яка вигідно скористалась новим розташуванням сил. Ці події, проте, не дуже вплинули на зміну етнічного складу населення цієї частини півострова. Як вже вказувалось, археологічні комплекси культури з тюркськими північно-кавказькими рисами, що змінює салтівську, існують без помітних змін усю другу половину X ст. Саме про це свідчать і згадані Приписки на берегах Кримських Біблій, де фіксується присутність в Тавриці у другій половині X ст. тюркського населення, серед якого відмічають хозар. Не виключено, що автори Приписок під хозарами розуміли не тільки власне етнічних хозар, але і складне в етнічному плані північно-кавказьке населення, що сповідувало іудаїзм. У цьому зв'язку цікаве зауваження, згідно з яким після походу Святослава хозарський етнос втратив свою єдність і розчинився в етнічно споріднених середовищах. Рештки ж хозар почали концентруватись у вигляді окремих локальних спільностей на найбільш сприятливих для нього окраїнах колишньої держави, в тому числі і в Криму, особливо в містах⁶⁰.

Існування і остаточне оформлення археологічних комплексів аналізованої

культури саме у другій половині X ст. при практично повній відсутності в Південно-Східній Тавриці в цей час візантійських матеріалів, наводить на думку, що зразу після перепідпорядкування Візантії, ця територія півострова являла собою своєрідний релікт Хозарського каганату, що знаходився під контролем імперії. До складу місцевої адміністрації входили представники тюрко-хозарського походження, які, будучи лояльними до Візантії, посідали ключові посади. Саме така ситуація знаходить відображення і у писемних джерелах. Найкращий приклад — згаданий Манджліський свиток. Стає зрозумілим чому в документі йдеться про царство хозар у Криму в 80-ті рр. X ст. і про хозарського царя Давида.

Підкорення, хоча і номінальне, Південно-Східної Таврики Візантією під час правління Іоанна Цимісхія відбулося у створенні в цій частині півострова двох нових фем. Так у Тактиконі 80-х рр. X ст., опублікованому Н. Ікономідісом, поряд з іншими, згадуються, зокрема, дві феми: Боспору і морська Понту Евксинського⁶¹. Реальне існування першої підтверджується знахідками печаток уже згаданого Г. Цулі⁶². Центр другої деякі дослідниками локалізують у Сугдеї⁶³. На користь цього свідчать знахідки трьох печаток протоспафарія і стратига землі Сугдеї Георгія⁶⁴. Вказане взагалі було типовим для Візантії другої половини X ст. Так, згідно з даними «Ескуріального Тактикону» 971/975 рр., в імперії помічається різке збільшення кількості стратигів невеликих фем і міст⁶⁵.

Незважаючи на це, підкорення цих територій Візантії було номінальним, до складу фемної адміністрації входили представники тюрко-хозарського походження. Побічно, це підкреслює той факт, що у другій половині X ст., згідно з відомою Припискою 59, датованою 977 р.⁶⁶, Сугдея переходить під владу печенігів, які підкорили саме хозарське місто. Але ця залежність була не пов'язана зі зміною етнічного складу населення і тривала недовго. На користь цього свідчить відсутність археологічних матеріалів, пов'язаних з печенігами, другої половини X ст. не тільки у Сугдеї, але й у Південно-Східній Тавриці, а також будь-які інші згадки про ці події в писемних джерелах.

Приводом для скасування номінальної залежності Південно-Східної Таврики, з якою імперія, виходячи з багатьох обставин, змушена була миритись, було згадане Іоанном Скилицею повстання 1016 р. під проводом Г. Цулі⁶⁷. Ця історична постать добре відома за знахідками печаток, на яких його названо в одних випадках стратигом Херсону, в інших — стратигом Боспору⁶⁸. Більшість дослідників додержується думки про його тюркське походження⁶⁹. Для придушення заклоту, окрім візантійського загону, були залучені руські воїни на чолі з Сфенгом, названим у джерелі братом київського князя Володимира⁷⁰. Про подобиці військових дій документ не згадує. Відомо лише, що похід виявився успішним і візантійська влада на півострові була відновлена вже на зовсім іншій основі. Можливо з цими подіями і пов'язане зникнення археологічних комплексів своєрідної культури Південно-Східної Таврики з тюркськими північно-кавказькими елементами, яку можна вважати археологічним еквівалентом Кримської Хозарії другої половини X ст. Не виключено, що незабаром була ліквідована і фема у Сугдеї, в ній відпала потреба, і вона була з'єднана з фемою Херсону. Про це свідчить відомий напис 1059 р. Льва Аліата⁷¹, стратига Херсона і Сугдеї одночасно.

Примітки

¹ Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века.— М., 1978.— С. 100.

² Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма.— СПб., 1866.— С. 70—73.

³ Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации.— М.—Л., 1948.— С. 258.

⁴ Златоструй. Древняя Русь X—XIII веков. Сост., авторский текст, коммент. А. Г. Кузьмина, А. Ю. Карпова.— М., 1990.— С. 128, 129.

⁵ Срезневский В. И. Память и похвала князю Владимиру и его Житие по СП 1494 г. // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению.—СПб.— Т. 1.— № 6.— С. 2—8; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 435; Златоструй...— С. 134.

- ⁶ *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси.— К., 1989.— С. 159.
- ⁷ *Пацунто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 95; *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым.— М.—Л., 1964.— С. 15.
- ⁸ *Хвольсон Д. А.* Указ. соч.— С. 75.
- ⁹ Там же.— С. 66, 67.
- ¹⁰ Памятники литературы...— С. 162, 216.
- ¹¹ *Брайчевский М. Ю.* Указ. соч.— С. 160; *Толочко П. П.* Літописна повість про хрещення Русі // *Археологія*.— 1990.— № 2.— С. 52.
- ¹² *Лебедев В. В.* К источниковедческой оценке некоторых рукописей собрания А. С. Фирковича // Доклад, прочитанный в ГПБ им. Салтыкова-Щедрина 11 марта 1974 г.— С. 11.
- ¹³ *Вихнович В. Л., Лебедев В. В.* Загадка 15000 древних рукописей // МАИЭТ.— Т. II.— Симферополь, 1993.— С. 138.
- ¹⁴ *Вихнович В. Л., Лебедев В. В.* Указ. соч.— С. 138, 139.
- ¹⁵ Там же.— С. 139.
- ¹⁶ *Гаркави А. Я.* По поводу известия Авраама Керченского о посольстве Св. Владимира к хазарам.— СПб., 1876.— С. 7.
- ¹⁷ *Цукерман К.* Венгры в Крыму // *Византия и Крым. Тез. докл.*— Симферополь, 1997.— С. 91; *Айбабин А. И.* Крым под властью Хазарского каганата // Там же.— С. 7, 8.
- ¹⁸ *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 21, 22.
- ¹⁹ *Бокий Н. М., Плетнева С. А.* Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // *СА*.— 1988.— № 2.— С. 111.
- ²⁰ *Халикова Е. А.* К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе // *Плиска—Преслав*.— Т. 2.— 1980.— С. 72—81.
- ²¹ *Баранов И. А.* Указ. соч.— С. 143.— Рис. 56.
- ²² Там же.— С. 121—124.
- ²³ *Макарова Т. И., Плетнева С. А.* Пояс знатного воина из Саркела // *СА*.— 1983.— № 2.— С. 297—303; *Чурилова Л. Н.* Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепровщине // *СА*.— 1986.— № 4.— С. 261—266; *Бокий Н. М., Плетнева С. А.* Указ. соч.
- ²⁴ *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X—XV вв.— К., 1991.— С. 84.— Рис. 33; *Баранов И. А.* Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи // *Проблемы на прабългарската история и култура*.— София, 1991.— С. 153.— Рис. 5,4; *Паришина Е. А.* Торжище в Партенитах // *Византийская Таврика*.— К., 1991.— С. 82.— Рис. 7.
- ²⁵ *Якобсон А. Л.* Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // *МИА*.— 1970.— № 168.— С. 42.— Рис. 10, 2,4; *Фронджуло М. А.* Раскопки жилищ комплексов на средневичному поселенні поблизу с. Планерське // *Археологія*.— 1961.— Т. XII.— С. 176.— Табл. II, 4; *Якобсон А. Л.* Раскопки средневековых слоев Херсонеса // *КСИА*.— 1950.— Вып. XXXV.— С. 117.— Рис. 38, 2; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 79.— Рис. 43.
- ²⁶ *Баранов И. А.* Таврика в составе Хазарского каганата: Автореф. дис. д. и. н.— К., 1994.— С. 6.
- ²⁷ *Баранов И. А., Майко В. В.* Раскопки в портовом районе Судакской крепости // *АИК* 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 45; *Паришина Е. А.* Указ. соч.— С. 71.— Рис. 3.
- ²⁸ *Фронджуло М. А.* Раскопки в Судак // *Феодальная Таврика*.— К., 1974.— С. 142.— Рис. 4.
- ²⁹ *Баранов И. А.* Археологическое изучение Сугдеи-Солдаи // *АИК* 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 38, 39; *Адаксина С. Б. и др.* Исследования крепости Алустан // Там же.— С. 13.
- ³⁰ *Исход*.— Гл. 20.— Ст. 24, 25; *Левит*.— Гл. 6.— Ст. 9—13, 28.
- ³¹ *Фронджуло М. А.* Раскопки в Судак...— С. 149.

³² *Якобсон А. Л.* Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА.— 1951.— Т. XV.— С. 336.— Рис. 10, 35, 36; *Bakirtzis Ch.* Byzantine amphorae // RCB.— 1989.— P. 75; *Varnea I.* La ceramique byzantine de Djbroudja X— XII siecles // RCB.— 1989.— P. 134; *Brusic Z.* Byzantine amphorae (9th— 12th century) from eastern Adriatic underwater sites // Archaeologia Jugoslavica.— 1979.— Vol. XVII.— P. 44; *Gunsenin N.* Recherches sur les amphores Byzantines dans les musees Turcs // RCB.— 1989.— P. 272; *Мыц В. Л.* Указ. соч.— С. 83.— Рис. 32, 2, 3; *Балабанов Т.* Жилища по край северната и источната крепостна стена на Плиска // Плиска— Преслав—Шумен, 1992.— Т. 5.— С. 166; *Дончева-Петкова Л.* Сгради при южния сектор на западната стена на Плиска // Там там.— С. 131. Значимото, що амфори цього типу з'являються у Південно-Східному Криму не раніше другої чверті X ст.

³³ *Романчук А. И., Сазанов А. В., Седикова Л. В.* Амфоры из комплексов византийского Херсона.— Екатеринбург, 1995.— С. 143; *Vjelajac L.* Byzantine amphorae in the Serbian-Danubian Area in the 11th— 12th centuries // RCB.— 1989.— P. 112; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 24.— Рис. 7, 2.

³⁴ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 72.— Рис. 43, 7. В експозиції археологічного музею м. Преслава (Болгарія) є аналогічна амфора, яка походить з розкопок Великого Палацу (о. ф. 1410), виготовлена з оранжевої глини.

³⁵ *Баранов И. А., Майко В. В.* Деякі питання типології і технології виготовлення кухонного посуду X—XI ст. з Судака // Українське гончарство.— К., 1996.— Кн. 3.— С. 62—73.

³⁶ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 83, 37; *Якобсон А. Л.* Указ. соч.— С. 81.— Рис. 49, 2, 3; *Паршина Е. А.* Указ. соч.— С. 82.— Рис. 7.

³⁸ *Пьянков А. В.* Средневековый могильник Абинский 4 // Древности Кубани и Черноморья. Понтийско-Кавказские исследования.— Краснодар, 1993.— Вып. 1.— С. 215, 217.— Рис. 2, 7; 4, 14; *Бармина В. Э.* Сравнительный анализ керамического материала средневековых памятников Кавказа и Крыма // Археология, архитектура и этнографические процессы Северо-Западного Кавказа.— Екатеринбург, 1997.— С. 71.

³⁹ *Баранов И. А., Майко В. В.* Поливная керамика Сугдеи второй половины X в. // Византия и Крым. Тез. докл.— Симферополь, 1997.— С. 21—23.

⁴⁰ *Баранов И. А.* Болгаро-хазарский горизонт...— С. 156, 157; *Фронджуло М. А.* Раскопки в Судаке...— С. 146.— Рис. 9, 1.

⁴¹ *Mosin V.* Les Khazares et les Byzantins d'apres le Anonime de Cambridge // Byzantion.— 1931.— VI.— Bruxelles.— P. 313; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху...— С. 152.

⁴² *Баранов И. А.* Таврика в эпоху...— С. 152, 153.

⁴³ *Schechter S.* An Unknown Khazar Document // The Jewish Quarterly Review. New Series.— 1912.— Т. III.— 2.— P. 182—219.

⁴⁴ *Schechter S.* Op. cit.— P. 181, 182; *Коковцов П. К.* Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. // Журнал Министерства Народного Просвещения.— Ноябрь, 1913.— С. 152, 153. Повідомлення про існування анонімного листа міститься в «Книге о временах», єврейському творі рубежу XI— XII ст. (*Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 8, 9).

⁴⁵ *Артамонов М. И.* Указ. соч.— С. 9.

⁴⁶ *Голб Н., Прицак О.* Хазаро-еврейские документы X в.— Москва— Иерусалим, 1997.— 240 с.; *Zuckerman C.* On the date of the khazars conversion to judaism and the chronology of the of the Rus Oleg and Igor // Revue des Etudes Byzantines.— 1995.— Т. 53.— P. 237—270.

⁴⁷ Найвний у тексті пропуск реконструйований нами на підставі того, що в археологічних комплексах культури, що розглядається, поряд з кухонним посудом завжди присутній аланський столовий посуд. В останньому виданні російського перекладу тексту Аноніма даний пропуск реконструйовано Н. Голбом як «...И еще, в дни Иосифа царя, моего господина, [он искал] его помощи, когда гонение обрушилось во время дней Романа злодея». На думку автора, реконструювати з повною вірогідністю пов'язаний підмет [он] з царем алан чи з самим Йосипом, неможливо (*Голб Н., Прицак О.* Указ. соч.— С. 146, прим. 48). Проте і така реконструкція не виключає нашого варіанту. Це тим більше ймовірно, що автор говорить про зміцнення хозаро-аланського союзу в період правління Йосифа (Там же.— С. 132). Згідно з даними Костянтина VII, який цар алан жив у спілці із хозарами, то він лише тоді зміг би завдати багато шкоди хозарам (*Константин Багрянородный.* Об управлении империей.— М., 1989.— С. 53).

Отже, алано-візантійського союзу, що виник на ґрунті поширення серед алан християнства у 30-ті рр. X ст., в середині X ст. не існувало. Зруйнування в цей час християнських храмів в аланському царстві підтверджують археологічні розкопки (*Каминский В. Н., Каминская И. В. Новые исследования христианских храмов малых форм в Западной Алании // Историко-археологический альманах.— Армавир—Москва, 1996.— Вып. 2.— С. 175*).

⁴⁸ В історіографії ідентифікації імені Х-л-гу існують три напрямки. Перший: Х-л-гу— це скандинавська форма імені Олега Вішого (огляд літератури див.: *Половой Н. Я. К вопросу о первом походе Игоря // ВВ.— Т. XVIII.— 1961.— С. 99, 100, а також Голб Н., Прицак О. Указ. соч.— 240 с.; Zuckerman С. Op. cit.— P. 259— 270*). Другий: Х-л-гу— київський князь Ігор, якому відповідає повна скандинавська форма Helgu Inger— Хельги Молодший, на відміну від Хельги Старого— Олега Вішого (*Бруцкус Ю. Д. Письмо хазарского еврея от X в. // Новые материалы по истории южной России времен Игоря.— Берлин, 1922.— С. 31*). Третє: Х-л-гу— князь так званої Причорноморської Русі (основну літературу див.: *Половой Н. Я. Указ. соч.— С. 99, 100*). У рамках цього напрямку висловлена точка зору, до якої приєднуємося ми, про те, що Х-л-гу— воєвода у дружині Ігора, або ватажок найманої варязької дружини у його війську (*Половой Н. Я. Указ. соч.— С. 100; Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 377*). Напевно, Х-л-гу відігравав в історії Русі ту саму роль, що після його загибелі в Бердаа Свенельд, який саме тоді і з'являється на сторінках літописів.

⁴⁹ Або Тмутаракань (*Коковцов П. К. Новый еврейский документ...— С. 12; Бруцкус Ю. Указ. соч.— С. 52; Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 373*), або передмістя Керчі (*Mosin V. Op. cit.— P. 320*).

⁵⁰ На думку М. І. Артамонова, цей титул або звання означає болгарського князя, голову прикубанських або чорних болгар, підкорених у VII ст. хозарами. Песах— володар області, що включала Керченську протоку, який носив титул Бул-ши-ци (*Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 371*).

⁵¹ На наш погляд, мова йде не про візантійські володіння в Криму, а про візантинізовані праболгарські міста і селища.

⁵² Можливо, Сугдея, Алустон, Партеніти.

⁵³ Використано переклад А. П. Новосельцева (*Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 115*), який більше відповідає археологічним реаліям Таврики середини X ст. У Н. Голба «деревень» (*Голб Н., Прицак О. Указ. соч.— С. 141*).

⁵⁴ Перекручена назва Херсонесу.

⁵⁵ Український переклад джерела здійснено за виданням: *Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка...— С. 117— 120*.

⁵⁶ Цікаво зазначити, що у другій половині X ст. загопи аланів виступають спільниками Хозарії і Абхазії при проведенні військових дій за межами Аланії. Війська стають професійними, у випадку війни збирається військо ополчення (*Каминский В. Н. Военное дело алан Северного Кавказа // Древности Кубани и Черноморья.— Понтийско-кавказские исследования.— Краснодар, 1993.— Т. 1.— С. 92*). Подібна ситуація спостерігається в Подонні, де загибель салтівської культури у другій чверті X ст. пов'язана з каральним походом хозар і північно-кавказьких алан проти васальних племен асіїв (*Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X— XIII вв.— Л., 1994.— С. 22*).

⁵⁷ *Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV— X вв.— Л., 1979.— С. 199—204*.

⁵⁸ Там же.— С. 199, 200.

⁵⁹ Там же.— С. 205.

⁶⁰ *Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X— XIII...— С. 71; Плетнева С. А. Князь и каган // Родина.— 1997.— N 3— 4.— С. 23*.

⁶¹ *Oikonomides N. Les listes de preseance Byzantines des IX et X siecles.— Paris, 1972.— 403 p.*

⁶² *Georgius Cedrimus. Joannis Scylitzae ope ab J.Bekkerio suppletus et emendatus...— I, II.— Воннае, 1838—1839*.

⁶³ *Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 154; Степаненко В. П. К истории средневековой Таврики // Византия и средневековый Крым.— Барнаул, 1992.— С. 125—133*.

⁶⁴ Баранов И. А., Степанова Е. В. Церковная и военная администрация византийской Сугдеи // Археология Крыма.— Симферополь, 1997.— № 1.— С. 83—87.

⁶⁵ Бибиков М. В. Новые данные Тактикона Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1976.— С. 88; Степанова Е. В. К вопросу о Судакском архиве печатей // Византия и Крым. Проблемы городской культуры.— Екатеринбург, 1995.— С. 14.

⁶⁶ Хвольсон Д. А. Указ. соч.— С. 66, 67; Баранов И. А. Таврика в эпоху...— С. 152, 153.

⁶⁷ *Georgius Cedrinus*. Op. sit.— P. 464.

⁶⁸ Степаненко В. В. Указ. соч.— С. 126, 127. Цікаве припущення про те, що Г. Цула був вигнаний херсонеситами, які злякались хозарського засилля, після чого він втік на Боспор (Богданова Н. М. Херсон в X—XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века.— М., 1991.— С. 105.

⁶⁹ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 436. Деякі дослідники бачать у ньому хозарського військового керівника, або, навіть, хозарського кагана (Якобсон А. Л. Средневековый Крым...— С. 15, 16). Фактично, у Криму він належав до найвищого прошарку візантійської адміністрації і у поглядах місцевого населення був каганом. Саме цієї точки зору притримуються караїмські вчені (Караимская народная энциклопедия.— Т. 1.— М., 1995.— С. 69).

⁷⁰ У згаданій Караїмській енциклопедії без посилання на джерела, говориться про флот візантійця Монга, який разом з Мстиславом Тмутараканським підкорив країну Хозар і узяв в полон Г. Цулу (Там же.— С. 61, 62).

⁷¹ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— СПб., 1896.— 143 с.

Maiko V. V.

ХАЗАРЫ В КРЫМУ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ X в.

В середине X в. в Юго-Восточном Крыму появляется новая материальная культура, не имеющая генетической подосновы в предшествующих праболгарских древностях этой части полуострова. Большинство салтовских поселений гибнет или забрасывается, а в стратиграфических разрезах городов фиксируются горизонты с новым материалом. Однако эта новая городская культура имеет черты, присущие тюркским средневековым культурам Восточной Европы, в частности, Северного Кавказа. Появление последних связано с переселением в Крым части северо-кавказских тюрок после похода 941 г. под руководством Песаха, описанного в Кембриджском Анониме. Таким образом, проанализированная в работе культура второй половины X — начала XI вв. может быть археологическим эквивалентом известной по письменным источникам Крымской Хазарии второй половины X в.

Maiko V. V.

KHAZARS IN CRIMEA IN THE SECOND HALF OF THE TENTH CENTURY.

The new material culture began to emerge in the SouthWest Crimea in the mid tenth century. Generically, it was unrelated to the preceding Proto-Bulgarian antiquities of that Crimean territories. The majority of settlements of Crimean variant of the Saltovo-Maiaky Culture were ruined or deserted. New materials are fixed in the stratigraphical layers of the towns. However, the features of the new culture closely coincide with the early medieval Turkic cultures of Eastern Europe, the Northern Caucasus, in particular. It is attributable to the resettlement campaign of 941 described by the Cambridge Anonim. Thus, it seems that the culture of the second half of the tenth century/the beginning of the eleventh century is the archaeological equivalent to the Crimean Khazaria of the second half of the tenth century known from written sources.